

Cuprins

Aknowledgement..... 5

Aspecte introductive privind obligația de conformitate și implicațiile sale în dreptul penal și procesul penal. Clarificări, delimitări și precizări
Laura Maria Stănilă..... 11

CONTRIBUȚII

Valențele conformității (*compliance*): de la înlăturarea vinovăției la individualizarea pedepselor în cazul persoanelor juridice
Andra-Roxana Trandafir, George-Alexandru Lazăr..... 41

Despre specificul răspunderii persoanelor juridice pentru infracțiuni economice: unele evoluții recente în dreptul englez
Sebastian Rădulețu 64

Dacă-i musai, cu plăcere! Îndeplinirea obligației de conformitate – apărare eficientă a persoanei juridice inculpate în procesul penal
Laura Maria Stănilă..... 77

Prevenirea și combaterea riscului penal al afacerilor prin codul de integritate și conformitate
Mihai Adrian Hotca..... 94

În culisele companiilor: obținerea de probe (în apărare) în investigațiile interne
Magdalena Roibu 113

Ofițerul de conformitate – provocări penale și procesual-penale
Norel Neagu 130

Raportul de audit extern corporativ. Valorificarea în procesul penal <i>Mihai Mareș</i>	141
Despre poziția de garant a unui „criminal compliance officer” <i>Cristina Nicorici</i>	151
Răspunderea penală a persoanei juridice pentru infracțiuni contra sănătății publice. Aspecte de drept comparat și perspective de reformă <i>Ioana-Celina Pașca</i>	167
Conformarea fiscală, preț al impunității. Cauza de nepedepsire prevăzută de art. 10 ¹ din Legea nr. 241/2005 pentru prevenirea și combaterea evaziunii fiscale <i>Adrian Stan</i>	179
Particularități și controverse în incriminarea faptelor prevăzute de O.U.G. nr. 31/2002 privind interzicerea organizațiilor, simbolurilor și faptelor cu caracter fascist, rasist sau xenofob și a promovării cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni de genocid, contra umanității și de război <i>Elisabeta Boțian</i>	202

Aspecte introductive privind obligația de conformitate și implicațiile sale în dreptul penal și procesual penal. Clarificări, delimitări și precizări

[Introductory Aspects on the Duty of Compliance and Its Implications in Criminal Law and Criminal Procedure Law. Clarifications, Limitations and Specifications]

Laura Maria STĂNILĂ

Director

al Centrului de Cercetări în Științe Penale

Facultatea de Drept a Universității de Vest din Timișoara

Punerea problemei¹

Ori de câte ori ne confruntăm cu o direcție nouă de dezvoltare a unei ramuri de drept, reacțiile doctrinei și ale practicii judiciare sunt polarizante. Invariabil se generează două tabere – pro și contra – și se declanșează polemici și dispute terminologice, de oportunitate și utilitate. Iar atunci când termenul este și unul străin, fiind preluat ca atare, parcă tabăra celor opozanți sau, în cel mai fericit caz, a celor reticenți, tinde să câștige teren.

Prezentul demers editorial își propune să aducă în discuție o noțiune nouă, care a pătruns în citadela dreptului penal și procesual penal pe filieră common-law, respectiv obligația de compliance sau, mai pe românește spus, obligația de conformitate. Ce înseamnă, ce conținut are, cine trebuie să o respecte, în ce forme se prezintă, dacă are sau nu consacrare legislativă expresă și, mai ales, care sunt

¹ Material introductiv realizat prin prezentarea unor idei analizate în studii precedente, precum: L.M. Stănilă, *To comply or not to comply. Despre valențele obligației de conformitate în dreptul penal. Conexiuni cu răspunderea penală a persoanei juridice*, în Revista de drept penal al afacerilor nr. 1/2021 și L.M. Stănilă, *Conformitatea creativă a persoanei juridice. Implicații penale*, în Revista de drept penal al afacerilor nr. 2/2022.

consecințele nerespectării sau din contră avantajele respectării acesteia, iată doar câteva dintre întrebările la care contributorii și inițiatorii acestui volum își propun să răspundă, într-un demers editorial unic și inedit la nivel național.

I. Definiții

Termenul de origine anglo-saxonă *compliance*, tradus „conformitate”, poate fi definit simplist ca fiind respectarea regulilor juridice de către agentul persoană juridică. Cu toate acestea, termenul *conformitate* înseamnă, în complexitatea sa, gestionarea unui sistem de informare și comunicare cu scopul de a proteja interesele persoanei juridice în măsura în care este expusă riscului încălcării prevederilor legale. Cu alte cuvinte conformitatea este un tip de relație între stat – care, ca autoritate legiuitoare, reprezintă interesul general, public, în protejarea valorilor sociale, instituind reguli de desfășurare a unor activități, standarde și nivele de protecție a acestor valori –, pe de o parte, și persoana juridică (în special persoanele juridice de drept privat) pe de altă parte, – care urmărește interesul său particular de a derula o activitate în cadrul legal oferit de puterea legiuitoare. Conformitatea presupune doi actori – unul activ – Statul – și unul pasiv – persoana juridică – și are ca rezultat „suprapunerea parțială a intereselor statului cu cele ale persoanei juridice, cu alte cuvinte asigurarea unui echilibru între prevenirea și pedepsirea infracțiunilor în interes general și gestionarea riscului în interesul particular”².

Din punctul de vedere al statului, conformitatea este asimilată încercării de a influența, prin reglementare, sistemele de management, astfel încât să asigure o mai bună prevenire, identificare și pedepsire a încălcărilor legii. Conformitatea penală, așa cum se înțelege aici termenul, folosește arsenalul dreptului penal, procedura și metoda sa de stabilire a sancțiunilor în acest scop. Dacă sistemele de drept penal, în măsura în care încurajează deja o gestionare eficientă a conformității, par uneori neajutorate în fața infracțiunilor comise de către o persoană juridică, trebuie să fim de acord că este foarte dificil

² B. Fasterling, *Criminal compliance – Les risques d'un droit pénal du risque*, Revue internationale de droit économique, 2016/2 (t. XXX), p. 217.

de conceput un sistem care să asigure pe deplin eficacitatea sistemelor de management și să valorifice influența culturii corporatiste asupra comportamentului individual al agenților săi.

Pentru realizarea standardului de conformitate, persoanele juridice pot stabili programe și strategii de conformitate, în unele state legislația obligând la aceasta³.

Noțiunea de *conformitate*, cu sensul pe care îl dăm în prezentul studiu, este o noțiune cu o existență recentă în zona relațiilor sociale reglementate juridic. O analiză a legislației și doctrinei în materia dreptului societar și nu numai ne arată că termenul, ca atare, nu apare utilizat expres nici de legiuitor, și nici de autorii de drept. Se utilizează în special noțiunea de *conformare* în lucrările de Teoria dreptului și în lucrările de Drept administrativ și fiscal și Drept penal, în special în ceea ce privește analiza raportului juridic ca relație socială reglementată juridic, unde obligația de conformare a destinatarilor legii alcătuiește, alături de dreptul de a impune legea, conținutul raportului juridic⁴.

Însă, în sensul prezentului articol, *conformitatea* sau, mai precis, *obligația de conformitate* (engl. *compliance*) desemnează un set de metode și politici menite să asigure un comportament orientat în sensul respectării regulilor juridice, cu scopul de a preveni angajarea vreunei forme de răspundere juridică pentru cel implicat, fie el persoană fizică sau juridică. Conformitatea a căpătat un sens specific care se analizează în tandem cu noțiunea de risc juridic și cea de răspundere juridică.

³ Spre exemplu, cazul SUA. Potrivit *US Sentencing Guidelines* procurorii și judecătorii sunt solicitați să evalueze eficacitatea unui program de conformitate pentru a angaja răspunderea penală a persoanei juridice sau, cel puțin pentru a individualiza și stabili pedeapsa aplicabilă unei persoane juridice. A se vedea §8B2.1. Effective Compliance and Ethics Program – US Sentencing Guidelines. <https://www.uscc.gov/sites/default/files/pdf/guidelines-manual/2018/GLMFull.pdf>, accesat 23 februarie 2021.

⁴ A se vedea, spre ex.: M. Djuvara, *Teoria generală a dreptului. Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, Ed. All Beck, București 1999, pp. 262 și urm.; A. Fanu-Moca, C.D. Popa, *Drept financiar public*, Ed. Universul Juridic, București, 2012, pp. 17 și urm.; L.M. Stănilă, *Răspunderea penală a persoanei fizice*, Ed. Hamangiu, București, 2012, pp. 9 și urm. etc.

Termenul a fost preluat inclusiv în varianta sa din limba engleză, *compliance*, întrucât între serviciile oferite de avocați sau alte categorii profesionale (ex. contabili) se numără și întocmirea rapoartelor de *compliance* pentru diferiți clienți, în special persoane juridice de timpul companiilor și societăților de orice fel, și a codurilor de conformitate⁵. Aceste rapoarte și coduri de *compliance* au ca scop (la prima vedere), prezentarea, pentru clientul persoană juridică, a dispozițiilor legale incidente în legătură cu activitatea pe care o desfășoară și a consecințelor juridice la care acesta se expune în situația în care alege să nu își conformeze conduita acestora, precum și a conduitelor pe care clientul trebuie să le adopte pentru a nu se expune riscurilor juridice.

Însă, după cum vom vedea, evaluarea obligației de conformitate nu se realizează doar *ex ante*, ci poate fi și *ex post*, adică după ce s-a adoptat o anumită conduită care poate genera consecințe juridice pentru persoana în cauză, în scopul de a minimiza producerea riscului juridic și de a obține cel mai bun rezultat în situația în care s-a declanșat o procedură judiciară împotriva persoanei (juridice, de regulă) care a încălcat una sau mai multe dispoziții legale în derularea activității pe care o desfășoară.

În doctrina *common-law*, conformitatea a fost definită ca un ansamblu structurat de politici organizate și orchestrate în vederea asigurării, din partea unei companii, a respectării normelor și regulilor, practicilor și uzanțelor comerciale, precum și a unui comportament etic în derularea activităților care constituie obiectul său de activitate⁶.

Într-o altă definiție, funcția conformității constă într-un ansamblu de eforturi desfășurate de persoanele juridice pentru a se asigura că angajații și agenții lor nu încalcă regulile și prescripțiile în vigoare⁷. De asemenea, conformitatea este considerată a fi parte a unui drept

⁵ O simplă căutare pe Internet cu motorul Google mi-a relevat 141.000 rezultate:

<https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=servicii+raport+compliance&ie=UTF-8&oe=UTF-8>.

⁶ J.C. Vescera, *Chasing Corporate Compliance*, Atmosphere Press USA, 2021, p. 4.

⁷ G. Parsons Miller, *Compliance in Historical Context*, in S. Manacorda, F. Centonze (eds.), *Corporate Compliance on a Global Scale*, Springer, 2022, p. 3.

corporativ de tip progresiv, o punte dinspre vechi (simpla reacție față de încălcarea unor norme juridice) spre nou (un ansamblu de măsuri, metode, instrumente, politici menite să asigure respectarea legii și să prevină apariția unor consecințe juridice ca urmare a încălcării acesteia)⁸.

Nu în ultimul rând o definiție a conformității corporative poate fi primită și din direcția sociologiei juridice, conformitatea corporativă fiind definită ca o alternativă de control al criminalității. Pe această direcție, conformitatea poate fi realizată prin intermediul a patru strategii sau scheme interconectate: autoreglementarea impusă, controlul social informal, schema de aplicare piramidală și reglementarea ca rezultat al cooperării. Aceste strategii se bazează pe presupunerea că obligația de conformitate va fi cel mai bine executată – cel puțin inițial – printr-o strategie de cooperare între mai mulți actori implicați, mai degrabă decât prin relații adversariale. Cu alte cuvinte persoana juridică prin structurile sale decizionale își impune propriile reguli, iar aceste reguli vin în consolidarea și cadrul oferit de reglementările externe impuse de un organism sau autoritate statală⁹.

⁸ W.S. Laufer, *The Missing Account of Progressive Corporate Criminal Law*, New York University Journal of Law and Business, Vol. 14, No. 1, 2017, <https://ssrn.com/abstract=3034705> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3034705>.

⁹ A se vedea: S.S. Simpson, *Corporate Crime, Law and Social Control*, Cambridge University Press, 2005, pp. 100 și urm. *Autoreglementarea impusă* combină beneficiile autoreglementării voluntare cu puterea coercitivă a statului. Companiile funcționează mai bine în cazul în care se autosupraveghează, decât în situația în care statul ar face acest lucru. Se impune de către stat obligația pentru companii de și institui un set de reguli interne. Autoreglementarea evită, de asemenea, intruziunea guvernamentală excesivă în afaceri, care poate crea întârzieri, birocratie, costuri și stoparea inovației. *Controlul social informal* se bazează pe mecanisme sociale informale cum ar fi publicitatea adversă (ostilă), stigmatizarea socială, marginalizare relațională, mecanisme care, de cele mai multe ori se dovedesc mai eficiente decât cele de control formal (sanțiuni juridice, inspecții oficiale). *Schema de aplicare piramidală* este o combinație a primelor două strategii: prima linie de atac este constituită de controlul informal. Companiile a căror conduită e neconformă ar trebui mai întâi să fie convinse să se conformeze. Persuasiunea se bazează pe ideea că acestea, atunci când au această șansă, vor face, în general, ceea ce este „corect”. Deoarece persuasiunea este o formă mai puțin intruzivă de control social, ea este situată la baza piramidei și ar trebui folosită *prima ratio* și reiterată de mai multe ori înainte de a recurge la intervenții punitive juridic. Intervențiile legale (formale) sunt

În concluzie, noțiunea de conformitate se referă la procesele prin care o organizație își supraveghează propriul comportament pentru a asigura încadrarea acestuia în cadrul stabilit de legislația în vigoare¹⁰.

II. Aplicabilitatea *ratione personae* a obligației de conformitate

O ultimă observație care se impune a fi realizată în această parte introductivă este aceea că noțiunea de conformitate nu este specifică doar corporațiilor sau entităților colective cu personalitate juridică, ci și persoanelor fizice¹¹, însă, în practică, noțiunea este aproape exclusiv utilizată în legătură cu activitatea primei categorii, deoarece această activitate se presupune a fi complexă, cadrul legislativ care o reglementează este și el complex, deci și mijloacele strategiile și politicile de organizare a activității în condiții de legalitate sunt multiple și complexe la rândul lor. De aceea, are sens să se utilizeze acest termen în analiza conduitei persoanelor juridice în general și a corporațiilor în special.

III. Delimitări conceptuale

Compliance și due diligence, folosind cele două noțiuni cu sens sinonim. Este necesar, așadar, a stabili clar sensul fiecărei noțiuni

intervenții *ultima ratio* (atunci când persuasiunea sau strategiile informale de control eșuează) sau pot constitui un mecanism pentru a asigura cooperarea în materie de reglementare. *Reglementarea ca rezultat al cooperării* presupune o strategie de cooperare, care se bazează pe faptul că majoritatea companiilor sunt dispuse să se supună regulilor legitime. Însă, atunci când apar încălcări ale legii, autoritățile de reglementare ar trebui să adopte o abordare mai specifică a aplicării normelor. Acest model presupune deci o adaptare a reacției formale la specificitatea fiecărui caz în parte, cu accent pe reacția rezonabilă și persuadarea companiilor care recidivează, strategii despre care se spune că ar fi mai eficiente decât aplicarea pedepsei maxime.

¹⁰ G. Parsons Miller, *The Law of Governance, Risk Management and Social Control*, Wolters Kluwer, New York, 2017, p. 32.

¹¹ Obligația de conformitate este recunoscută în cazul oricărui subiect de drept: State, organizații internaționale, persoane fizice și persoane juridice de drept privat sau de drept public. Există sisteme de drept în care sunt recunoscute ca subiecte de drept chiar și entitățile colective fără personalitate juridică (Ex. Italia prevede posibilitatea răspunderii administrativ-penale și în cazul asocierilor de persoane fără personalitate juridică).

precum și existența unei relații între acestea. *Având în vedere toate cele expuse la punctul precedent, putem concluziona următoarele:*

Due diligence sau *precauția* reprezintă un standard general și social care stabilește un nivel rezonabil de precauție în adoptarea unei conduite din partea persoanei fizice. Reprezintă grija pe care orice actor social trebuie să o manifeste în relațiile cu ceilalți fiind o consecință directă a principiului *neminem laedere*. Nu are neapărat o conotație juridică, dar poate fi valorificat în operațiunea logică de stabilire a prezenței elementului subiectiv necesar pentru existența infracțiunii în cazul în care persoana juridică este inculpată pentru comiterea unei asemenea fapte.

Compliance reprezintă respectarea prevederilor legale și a principiilor de drept care au ca scop prevenirea faptelor păgubitoare ori vătămătoare. Acest element are conotație juridică deoarece anumite activități sectoriale sunt reglementate juridic, iar persoana juridică nu poate funcționa fără respectarea acestora.

Compliance duty reprezintă obligația de conformitate, atunci când o asemenea obligație este prevăzută expres de lege sub sancțiune juridică. În opinia mea, atunci când legea prevede obligația de conformitate în sarcina unei persoane juridice, neîndeplinirea acesteia reprezintă o dovadă clară a vinovăției persoanei juridice, după cum îndeplinirea acesteia reprezintă o apărare eficientă pe care persoana juridică o poate invoca cu succes în procesul penal. În situația în care legea leagă de neîndeplinirea obligației de conformitate o sancțiune penală, vor fi aplicabile dispozițiile concursului de infracțiuni.

În ceea ce privește relația dintre *due diligence* și *compliance*, sunt de părere că diligența nu este o componentă a obligației de conformitate, ambele elemente reprezentând cheia în evaluarea poziției subiective a persoanei juridice raportat la fapta penală comisă și rezultatul ei. Această diferențiere între cele două elemente permite existența unor situații absurde în care poți fi conform fără a fi diligent (exemplu, s-a implementat un program de conformitate, dar nu există preocupare pentru verificarea periodică a aplicării sale la nivelul activității persoanei juridice), după cum poți fi diligent fără a fi conform (în situația în care nu s-a implementat un program de conformitate obligatoriu potrivit legii, adică nu s-a stabilit o structură organizațională care să creeze și implementeze acest program și să

urmărească respectarea sa), dar se manifestă *de facto* precauție în derularea activității curente în scopul prevenirii comiterii de infracțiuni.

De altfel, există mai multe diferențe între *compliance* și *due diligence*¹²:

a) *Reactiv vs. proactiv* – Conformitatea este de obicei impusă de către o autoritate legiuitoare ori de reglementare. Diligența nu are caracter obligatoriu, deși poate face parte dintre politicile și procedurile unei persoane juridice.

b) *Tactic vs. strategic* – În cazul conformității, obligația are stabilit un termen de obicei scurt în care trebuie acționat pentru realizarea unor obiective clare și punctuale; se îndeplinește ceea ce este necesar în intervalul de timp stabilit de autoritatea legiuitoare. În cazul diligenței, evaluarea riscului este amplă, se analizează aspectele cunoscute și necunoscute, se compară cu obiectivele persoanei juridice, se iau în considerare riscurile și nivelul de confort și se ia o decizie sau se întreprinde o acțiune.

c) *Limitat vs. nelimitat* – Pentru verificarea conformității, există un cadru legal limitat cu privire la aspectele de ordin calitativ și cantitativ ce trebuie verificate. În investigațiile de *due diligence*, aceste restricții nu se aplică.

d) *Identificarea problemei vs. crearea unui profil* – Verificările specifice conformității vizează descoperirea a ceea ce nu a funcționat în activitatea persoanei juridice. Scopul unei investigații de *due diligence* este de a analiza binele și răul pentru a se fundamenta ulterior o decizie pe baza imaginii complete astfel conturate.

e) *Orientare de tip „check list” vs. „Open-end”* – verificarea conformității urmărește elemente specifice pe care le verifică și le „bifează” într-o listă, în timp ce verificarea *due diligence* urmărește să se stabilească ce s-a întâmplat, de ce s-a întâmplat și ce se va întâmpla în continuare.

Dacă o persoană juridică acționează cu observarea standardului de diligență (precauție) în desfășurarea activității sale, acest lucru nu conduce automat la concluzia că va fi absolută de răspundere penală

¹² M. Phelps, *Five differences between compliance and due diligence*, Marcy Phelps Inc., 5 August 2019, <https://marcyphelps.com/five-differences-between-compliance-and-due-diligence/>, accesat 23 februarie 2021.

pentru comiterea unei infracțiuni. În cazul infracțiunilor comise de persoana juridică, condamnarea penală a acesteia va depinde de trei piloni: elementul material (fapta), adică un grad suficient de implicare în comiterea infracțiunii, elementul subiectiv (vinovăția), adică un grad suficient de intenție sau cunoștințe cu privire la implicarea sa în comiterea infracțiunii și absența oricărei apărări care ar putea fi să justifice implicarea în comiterea infracțiunii, fie să facă imposibilă imputarea faptei. În contextul răspunderii penale a persoanei juridice, diligența sau precauția este relevantă pentru toți cei trei piloni ai răspunderii penale, plasând-o astfel în centrul răspunderii penale a persoanei juridice¹³. În sistemele care recunosc instituția răspunderii penale a persoanei juridice, angajarea răspunderii penale a entității colective cu personalitate juridică depinde practic de a se stabili dacă actele materiale comise de o persoană fizică în cadrul sau în legătură cu persoana juridică ar putea fi atribuite acesteia din urmă.

IV. Clasificări

Analizând doctrina common-law în legătură cu noțiunea de conformitate, observăm că există multiple criterii care stau la baza unor clasificări teoretice, criterii care pot fi însă extinse numeric pe baza unor raționamente logice, după cum urmează:

1. După specificul normelor juridice cu privire la care trebuie să se realizeze conformitatea, putem vorbi despre conformitate *generală* (se referă la observarea normelor juridice de orice fel) și conformitate *specifică sau de ramură* (administrativă, civilă, fiscală și financiară, de dreptul muncii, de dreptul mediului, în materia drepturilor omului, penală etc.).

2. După tipul conduitei entității colective raportată la cadrul legal: *pur obedientă* și *creativă*. *Conformitatea pur obedientă* presupune adaptare conduitei persoanei juridice atât la litera legii, cât și la scopul său, cu alte cuvinte există convergență între scopul persoanei juridice și scopul legii. *Conformitatea creativă* presupune conformarea

¹³ Ideea a fost avansată și de G. Sluiter în *Due Diligence and Secondary Liability for Companies in Case of Causing or Contributing to Human Rights Violations*, 20 decembrie 2018, Rethinking SLIC (Secondary Liability for International Crimes), www.rethinkingslic.org, accesat 23 februarie 2020.

persoanei juridice doar la litera legii, dar nu și la scopul său, cu alte cuvinte există divergență între scopul persoanei juridice și scopul legii, lacunele și neconcordanțele legislative fiind exploatate de persoana juridică pentru a-și realiza propriul scop. Cu privire la acest tip de conformitate voi reveni pe larg în partea a treia a studiului.

3. Tot după tipul conduitei, conformitatea poate fi *în spiritul legii* (nu se respectă chiar toate dispozițiile legale, dar scopul legii este atins) și *în litera legii* (se respectă toate dispozițiile legale raportat la conduite specifice, însă scopul legii poate fi atins sau nu, mai ales când se analizează activitatea de ansamblu a unei persoane juridice pe o perioadă de timp).

4. După scopul urmărit, conformitatea poate fi *pentru eludarea răspunderii juridice* (oricare ar fi aceasta), pentru obținerea unor „portite” legale, *pentru maximizarea rezultatelor activității*, *pentru obținerea de profit*, *pentru consolidarea poziției pe piață* etc.

5. După momentul în care intervine, raportat la momentul adoptării unei conduite specifice în derularea activității, conformitatea poate fi *anterioară (ex ante)* și *posterioră (ex post)*¹⁴. Raportat specific la conformitatea creativă, tipul *ex ante* presupune creionarea unor strategii, politici și adoptarea unor conduite cu caracter exclusiv preventiv, care sunt menite să asigure respectarea cadrului legal și să minimizeze producerea riscului juridic, inclusiv penal. Astfel, aceste măsuri luate individual respectă litera legii, dar, în scopul lor coroborat, tind către eludarea acesteia. Conformitatea creativă *ex post* presupune creionarea unor strategii „post factum”, după ce a fost comisă o faptă ilicită, când se pune problema intervenției răspunderii juridice, inclusiv penale, pentru acea faptă. Scopul acestor demersuri *ex post* este acela de a obține cel mai bun rezultat în cadrul procedurii judiciare sau administrative declanșat, mergând până la obținerea unei

¹⁴ Cu privire la conformitatea *ex ante* și *ex post*, a se vedea: OECD, *Reducing the Risk of Policy Failure: Challenges for Regulatory Compliance*, 2000, p. 44, <https://www.oecd.org/regreform/regulatory-policy/1910833.pdf>; S. Oded, *Inducing Corporate Compliance: A Law and Economics Analysis of Corporate Liability Regimes*, 2010, UC Berkeley: Berkeley Program in Law and Economics, pp. 7 și urm., <https://escholarship.org/uc/item/0q4081d5>. Cele două articole citate nu analizează și conformitatea creativă *ex ante* și *ex post*, analiza acestor două forme reprezentând opinia personală a subsemnatei.